

פתח דבר

'עדות בנוף' הוא מדור חדש ב'קתדרה'. אין מחקר ללא תיעוד, ורבים ומגוונים הם סוגי המקורות המשמשים את החוקר בעבודתו: מסמכים כתובים מסוגים שונים, מסמכים חזותיים וקוליים, עדויות חומריות למיניהן ועוד ועוד. התיעוד מצוי לא רק בארכיונים אלא גם בשטח, דוגמת ממצאים ארכאולוגיים מלפני דורות רבים ושרידים של מפעלים מעשי ידי אדם מתקופות קרובות יותר.

ברחבי ישראל פזורים מבנים ואתרים הצופנים מידע רב על תולדות ההתיישבות בארץ ועל תושביה. רבים מהם חשופים לפגעי טבע ואדם עד כדי סכנת כליה, ויש בהם העלולים לשקוע בתהום השכחה בלא שיותירו את עקבותיהם במחקר ובשחזור תולדותיה של הארץ.

היזמה למדור החדש באה מד"ר עירית עמית-כהן מן המחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטת בר-אילן, ומערכת 'קתדרה' נענתה לה ברצון. מדי פעם נפרסם רשימה על אתר נשכח או ידוע, תעודה המשלבת טקסט, תמונות ומפות, בתקווה שהצגת האתר ב'קתדרה' תעורר עניין אצל חוקרים ושוחרי דעת ואולי תעודד למחקר מעמיק יותר על המקום, לפני שיוכרע בידי כוחות הנדל"ן ובטרם יעלה עליו בולדוזר.

זכות ראשונים ניתנת ליעדות בנוף. פרי עטה של ד"ר עמית-כהן על חוות-מרדכי. אנו קוראים לחוקרים מתחומי דעת שונים להגיש לנו עדויות נוספות על אתרים ומבנים שמרחפת עליהם סכנת כליה, עדויות שהן בבחינת תיעוד הצלה לפני שיישמט מאתנו לנצח מידע רב חשיבות לחקר הארץ ותולדותיה.

מערכת 'קתדרה'

עירית עמית-כהן

שרידים מספרים: חוות-מרדכי – 'להקדים את המחקר השיטתי להתיישבות המעשית'

הקדמה

במסגרת המאמצים של ארגון אונסק"ו (סוכנות החינוך, המדע והתרבות של האומות המאוחדות) לשמר נופים ונכסים שיש הסכמה רחבה על ערכם יוצא הדופן, חוברו אמנות שונות, בין-לאומיות ומקומיות. בכולן הוגדרו קריטריונים לבחירת הנכסים והנופים והוצגו דרכים לשמור עליהם, אך בלט בהן העיסוק בנכסים מוגומנטליים ובנופי טבע עוצרי נשימה. בשנת 1999 החליטו המדינות השותפות



חוות-מרדכי,
מראה כללי מכיוון
דרום-מערב,
ינואר 2009
(צילום: המחברת)

בתיעוד המבנים בחוות-מרדכי עזרה לי מאוד הסטודנטית מיכל בורבין, שחשפה מקורות נוספים לעניינה של חוות-מרדכי: מפות, התכתבויות ודיונים – כל זאת בארכיון הציוני המרכזי בירושלים ובמרכז למיפוי ישראל.



בשמירת המורשת התרבותית העולמית שלא להסתפק בנכסים מונומנטליים ולצרף לרשימת הנכסים הראויים לשימור מורשת תרבות בנייה מקומית (ורנקולרית), היינו בנייה עממית, אדריכלות ללא אדריכלים, נכסים שנבנו מחומרים מקומיים ובטכנולוגיות מקומיות-עממיות, שחלקן עברו מדור לדור, מבנים שנועדו לשימוש יומיומי ולא למטרות טקסיות או להנצחת אירוע או אדם.

ההחלטה לפרסם אמנה נפרדת למבני מורשת מקומית נבעה מההכרה בתרומתם לזהות של קהילה, ובלשון האמנה: הם ביטוי לתרבותה ולאורחות חייה, לייחודה וליחסה של חברה לסביבתה הקרובה. את תולדותיה של ישראל ואת זהותה לא ניתן להפריד ממורשתה היומיומית – מחצרות איכרים, בארות וברכות מים, בתי אריזה, בתי שיח', עמדות ביטחון בצומתי דרכים, שדרות נשכות, טרסות בהר ועוד ועוד. למרות ההכרה בחשיבותה של מורשת זו, עדיין קיימת הערפה ברורה לשמר את המונומנט ההרואי, הנכס הבולט והעתיקות הנקשרות באירועים היסטוריים רבי הוד.

ברשימה זו אתמקד במורשת תרבות בנייה מקומית ואבחן שרידים של קבוצת מבנים שהם חלק מהיסטוריה של מקום, ושההכרה בחשיבותם מועטה, ומשום כך גדל החשש להישרדותם. מדובר בשרידים של חוות־מרדכי, שהוקמה בשנת 1935, מדרום לבית הספר 'עיינות' ומערב לכביש 42. החווה נועדה לשמש תחנת ניסיונות חקלאית לקידום ההתיישבות העובדת בצפון מישור החוף הדרומי, ממערב למושבות הוותיקות גדרה, רחובות, נס־ציונה וראשון־לציון. ייחודה של התחנה בסיפור הקמתה, בדמויות שנקשרו בה, בזיכרונותיהם של מי שהתגוררו בה ובתפיסת עולם חקלאית-מחקרית. החווה ומבניה משקפים את הגישה שאימצו המוסדות הלאומיים: להקדים להתיישבות המעשית מחקר שיטתי. לגישה זו היו היבטים אחדים, אחד מהם התמקד בתפיסה חבלית ובטענה שכדי שהתיישבות חקלאית תצליח יש לבחון בכל אזור ואזור את תנאי הקרקע, האקלים, אפשרויות התעסוקה והתשתיות הקיימות; בחינה מעמיקה זו תאפשר תכנון יישובי ומשקי יעיל ותבטיח למתיישבים ביסוס ועצמאות כלכליים.

תחנות ניסיונות חקלאיות בהתיישבות היהודית בארץ-ישראל: שלבים בהתפתחות רעיון

במושבות העלייה הראשונה והשנייה נעשו ניסויים בגידולים חקלאיים ופעולות מחקר ותייעוד, בידוי מתיישבים, פקידי הברון רוטשילד וחברת יק"א, אלא שניסויים אלה לא היו שיטתיים, ומשום כך לא שימשו בסיס למחקר מסודר, להתנסות וללמידה. הראשון שדרש להקים עבור ההתיישבות הציונית תחנת ניסיונות חקלאית בארץ-ישראל, תחנה שבה ייבחנו באופן שיטתי גידולים והתאמתם לאזורים גאוגרפיים שונים ויעקבו בה אחרי התפתחות הגידולים והיכול, היה מנשה מאירוביץ, והדבר היה בשנת תרנ"ד (1894).¹ במהלך הקונגרס הציוני השישי – באוגוסט 1903 – קראו אחדים מהמשתתפים לייסד תחנת ניסיונות חקלאית בארץ-ישראל: ארתור רופין הציע לייסד חוות הכשרה חקלאיות שתפעלנה גם כתחנות ניסיונות,² ואוטו ורבורג, זליג סוסקין ופרנץ אופנהיימר הציעו לכלול בתפקידי הוועדה לחקר ארץ-ישראל (הוועדה הארץ-ישראלית) – שזה עתה נוסדה – הקמת תחנת ניסיונות לחקלאות.³ ואכן 'קרן קיימת לישראל' ייעדה את קרקעות עתלית, שבכרישתן השתתפה באותה תקופה, לתחנת ניסיונות חקלאית.⁴ שלושה אישים פעלו לקידום התחנה: החלו בכך ורבורג ואהרן אהרנסון, וכעבור זמן הצטרף אליהם מנחם אוסישקין. השלושה הרגישו את החשיבות של בדיקה וחקירה בנושאים כמו קרקע, אקלים, הגידולים והתאמתם לאזורים השונים, שיטות השקיה, השבחת הקרקע והכשרה של מתיישבים, ואף טענו שכל אלה קודמים להתיישבות. בסתיו 1910, לאחר התלבטויות וויכוחים, החלה החווה בעתלית לפעול.

דחיפה נוספת להקמת התחנה נתן זלמן דוד לבונטין, מחלוצי העלייה הראשונה וממקימי המושבה ראשון-לציון ובנק 'אוצר התיישבות היהודים' (לימים בנק 'אנגלו פלסטינה קומפני', בנק אפ"ק). באפריל 1909 פרסם מאמר בהמשכים בכתב-העת 'העולם' שכותרתו 'דרכי הישוב',⁵ והציג בו בפירוט את חשיבות הקמתן של תחנות ניסיונות חקלאיות בארץ-ישראל, 'שהן הכרחיות להתפתחות האיכרות'.⁶ את מאמרו סיים בקריאה: 'האמנם נוסף לבנות על יסוד רעוע, בלי משטר, בלי תכנית, באין מנהל, ונוסיף על השגיאות הרבות אשר נעשו בתקופה הראשונה של הישוב, עוד שגיאות? [...]. האמנם לא תחדל עבודת האדמה בארץ ישראל לפרפר בין המוות והחיים [...] לא! העבודה בארץ ישראל תהייה מיוסדת על אדני המדע והניסיון, או לא תהיה כלל'.⁷

החווה בעתלית פעלה זמן קצר, וגם השפעתה הייתה קצרת ימים; מלחמת העולם הראשונה, חשיפת רשת הריגול של ניל"י ומעורבותו של אהרנסון בהפעלת הרשת דחפו את התורכים לסגור את החווה

1 ע' אורן, הנסיונות והניסויים החקלאיים בהתיישבות היהודית מראשיתה ועד מלחמת העולם הראשונה, ירושלים ובית-דגן תשנ"ג, עמ' 48.
2 מ' שילה, נסיונות בהתיישבות: המשרד הארצישראלי 1908-1914, ירושלים תשמ"ח, עמ' 25.
3 צ' שילוני, הקרן הקיימת לישראל וההתיישבות הציונית 1900-1914, ירושלים 1990, עמ' 12.
4 שם, עמ' 25.
5 העולם, 4, יא-יב (ז' בניסן תרס"ט), עמ' 6-8; שם, יג (ט"ו בניסן תרס"ט), עמ' 3-7.
6 שם, יא-יב, עמ' 6.
7 שם, יג, עמ' 7.

באוקטובר 1917. לעומת החווה בעתלית, חוות ההכשרה החקלאיות בכך-שמון, בחולדה ובכינרת תרמו רבות לפיתוח הניסיונות החקלאיים. בשלושתן, לצד ההכשרה, עשו ניסיונות בגידולים חקלאיים, ושלושתן נקשרו בשמו של יצחק וילקנסקי (אלעזריי-וולקני, 1880-1955).

וילקנסקי נולד ברוסיה, למד מדעי הטבע והחקלאות ועלה לארץ-ישראל בשנת 1908. בשנת 1909 נקרא להכשיר פועלים יהודים בעבודות נטיעה, בעיקר בנטיעות עצי הזית בקרקעות 'קרן קיימת לישראל' בבית-עריף (בן-שמון). במקביל להכשרה החל לגבש רעיון לשנות את ייעוד החווה בבית-עריף לתחנת ניסיונות חקלאית וביקש לבחון בה רעיונות לפיתוח משק אינטנסיבי רב ענפי משולב (לימים 'משק מעורב') במשקים שיתבססו על 'איכרות זעירה'.⁸ הוא סבר כי משקים אלה יוכלו להצליח רק אם יקודם המחקר המשיקי השיטתי. ואכן במהלך שנת 1910-1911 קודמו בבית-עריף ניסיונות משקים בהנהלתו של וילקנסקי, והחווה קלטה פועלים רבים.⁹



יצחק וילקנסקי

במאי 1911 נקרא וילקנסקי על ידי ה'משרד הארץ-ישראלי' לתכנן את חוות המשק באדמת אס-ג'וני בגוש אדמות דלייקה שלחוף הכינרת, ובחר לשם כך דגם של חצר שיש בה הפרדה בין בית המנהל למבני המשק ומגורי הפועלים. בקיץ באותה שנה קיבלו המוסדות הציוניים והנהלת 'קרן קיימת לישראל' את יזמתו להפוך את חוות הנוטעים בכך-שמון לחוות לימוד והכשרה ולמרכז לניסוי רעיונותיו החקלאיים.

בין לבין, בשנת 1910, נקרא וילקנסקי לנהל גם את חוות חולדה – 2,000 דונם שרכשה 'קרן קיימת לישראל' בשנת 1908 לשם הקמת מרכז נטיעות לחורשות הזיתים שתכננו לטעת ביער הרצל. וילקנסקי שינה כאן את פני החווה, כמו בבית-עריף, וממרכז הכשרה לנטיעות הפכה למרכז לניסויים בגידולים חקלאיים ובענפי משק.¹⁰

עבודת הניהול וההכשרה שעסק בה בד בבד עם הניסיונות שעשה בשלוש החוות, הכבידה על וילקנסקי, והוא חיפש דרכים להפריד בין העניינים, להתמקד במחקר ולהוכיח את תפיסת עולמו – את קדימותו וחשיבותו של המחקר החקלאי השיטתי למימוש מעשה ההתיישבות. ובלשונו של יעקב אורי (זסלבסקי): לפלס דרך ולתכנן את המידות להתיישבותנו החקלאית בארץ 'לאור המגע החקלאי העולמי'.¹¹ בשנת 1917, בעקבות הצהרת בלפור, חזר והדגיש וילקנסקי בפני הנהלה הציונית, שעדיין ישבה בלונדון, את הצורך בהקמת מוסד מחקר לניסויים חקלאיים שילווח את

8 בביטוי 'איכרות זעירה' התכוון וילקנסקי להתיישבות של 'איכרים זעירים' עצמאיים, התיישבות שהיא מטרה לעצמה ולא אמצעי. בצורת התיישבות זו 'יש לעובד אדמה בכמות כזו שמשפחה יכולה לעבדה בלי עזרת חוץ, וחלקת אדמתו תהיה לו מקור מחייתו העיקרי'. ראו: 'וילקנסקי, מגמת ישובנו ותעורתו', הנ"ל, בדרך (כתבי יצחק אלעזריי-וולקני [א' ציוני], ז-ח), תל-אביב תשט"ו, עמ' 22 (פורסם לראשונה: הפועל הצעיר, תרע"ח); הנ"ל, 'סידור המושבים', שם, עמ' 237 (פורסם לראשונה: הפועל הצעיר, תרע"ח); ראו גם: הנ"ל, מרות, ב (כתבי יצחק אלעזריי-וולקני [א' ציוני], י), תל-אביב תשט"ז, עמ' 238-239, 243; הנ"ל, תיכון החקלאות בארץ, רחובות תרצ"ז, עמ' 3-95; 'זכרונות י' אורי', ב' חס (עורכת), ספר העלייה השנייה, תל-אביב תש"ז, עמ' 275-276; שילוני (לעיל, הערה 3), עמ' 268.

9 שילוני (שם), עמ' 269.

10 על ניסיונותיו של וילקנסקי בשנת 1911 בחוות בית-שמון וחולדה בשנת 1911 ראו: שם, עמ' 278.

11 'אורי, בנתיבי מושב העובדים, ירושלים תש"י, עמ' 69. אורי השתייך בשנים 1910-1921 לקבוצת הפלחה בכך-שמון, בחולדה ובקסטינה שהתנהלה בהדרכת וילקנסקי, ולימים היה ממקימי מושב נהלל.

מפרסומי התחנה
ברחובות בתקופת
המנדט; על
הפרסום העליון
חתום מרדכי
אלעזרי-וולקני
(ספריית יד יצחק בן-צבי)



תהליך ההתיישבות בארץ-ישראל. על פי תפיסתו עתיד היה המוסד לכלול שלוש רשויות: חקירה, הוראה במוסד והדרכה 'בין אוכלוסי הכפר'. במהלך אותה שנה ובזו שלאחריה חזר והבהיר את חשיבותה של ההכשרה – להכשיר את העם בשביל הארץ, ואת הארץ בשביל העם, וקבע ש'בלי מוסד חקירה מיוחד לא תמצא הדרך החדשה המובילה להגברת תנובת האדמה'.¹² קריאותיו נענו לבסוף, ובשנת 1921 הוקמה בחצר גימנסיה 'הרצליה' תחנה שנועדה להיות התחנה המרכזית לניסיונות חקלאיים והתיישבותיים: 'המכון לחקירות חקלאיות'.¹³ תפקיד התחנה המרכזית היה לפקח על התחנות האזוריות.¹⁴

הבחירה להקים את התחנה המרכזית במחוז יפו נבעה מתפיסת עולמו של וילקנסקי, שטען בנובמבר 1921 בפני ועד הצירים (שתפס את מקומו של ה'משרד הארץ-ישראלי', ושכעבור זמן קצר פינה את מקומו להנהלה הצינית) כי חשוב להקים חוות ניסיונות מרכזית ולה שמונה סניפים באזור הארץ השונים. הוא הסביר כי החווה המרכזית צריכה להיות באזור שמתקיימים בו ארבעה תנאים: האקלים בו ממוזג; טיפוסי הקרקע שבו הם אלה המצויים יותר בארץ-ישראל; קיים בקרבתו מוסד חינוכי-מחקרי; ויש בו מטעים. ואכן נעשו בתל-אביב ניסויים בגידולים שהתאימו לחולות הים, לאדמת המטעים הקלה שהייתה מצויה בסמוך, לאדמת פלחה כבדה וגם לאדמת טרשים. הרוחות לא היו חזקות, ומים נמצאו בעומק לא רב.¹⁵ גישתו של וילקנסקי התבססה על דגם אמריקני שכלל הקמת תחנה מרכזית למחקר ובה ספרייה, מעבדות, שטחי עיבוד למחקר ניסויי וסניפים באזורי אקלים ובטיפוסי קרקע שונים. גישה זו פיתח במהלך שהייתו, עם אחיו מרדכי, בארצות-הברית בסוף מלחמת העולם הראשונה.

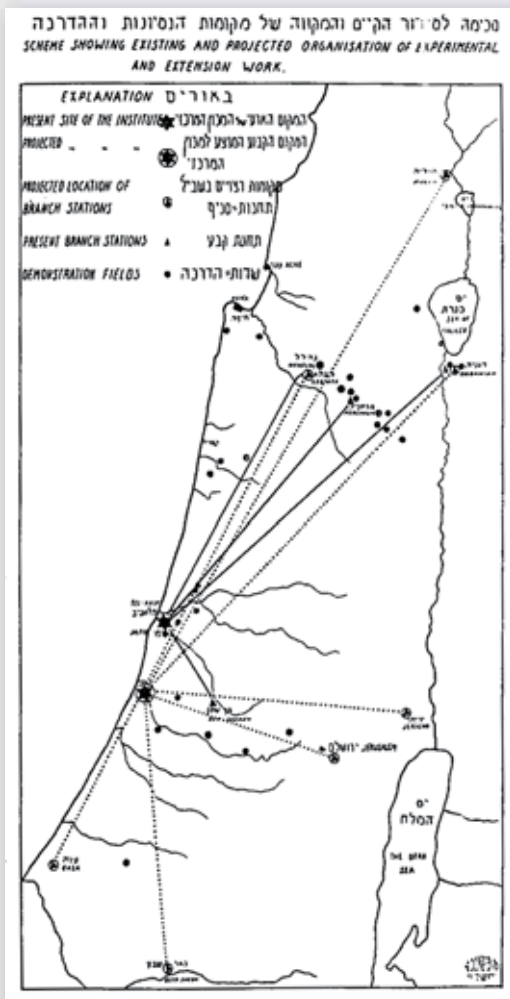
למרות התכנית המקיפה והתפיסה הרחבה, השטח שהוקצה בתל-אביב למכון המרכזי למחקר חקלאי היה מצומצם ולא התאים למגוון הרעיונות של וילקנסקי ולניסויים שביקשו הוא וחוקריו לעשות. משום כך התפצל המחקר בין תל-אביב לחוות בן-שמן, שנמצאו בה מתקנים נחוצים

12 וילקנסקי, מדות (לעיל, הערה 8), עמ' 243.

13 שם, עמ' 299.

14 שם, עמ' 246-247.

15 תכניתו של וילקנסקי, 6 בנובמבר 1921, אצ"מ 20/A210.



למעלה: תרשים פרישה מוצעת של תחנות המחקר והחוות החקלאיות
 מימין (מלמעלה למטה): המעבדה הכימית בתחנת תל-אביב; תחנת דגניה; תחנת בן-שמן. תצלומים משנות המנדט הראשונות

וגם נעשו ניסיונות בעבר, בשנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה. הפיצול עורר ויכוחים. היו שדרשו להקים את החווה המרכזית בירושלים, והיו שהוסיפו לדבוק בשפלה. ועד להכרעה על מיקום התחנה המרכזית נוצר בכך-שמן מרכז למחקר בתחומי הפלחה וגידול בהמות ועופות, וביפו ובסביבותיה – מרכז למחקר נטיות. הפיצול הכביד ופגע בניהול התחנות, בעבודתן ובמחקריהן, והוחלט לחפש מקום חדש שיתאים לתנאים שהציב וולקני.



משמאל לימין:
יצחק וילקנסקי,
הנציב העליון
ארתור ווקופ וחיים
ויצמן, בעת ביקור
הנציב בתחנת
רחובות, 1935
(צילום: זולטן קלוגר)

בשנת 1925 השלימה 'קרן קיימת לישראל' את רכישתם של 300 דונם בצפון רחובות, בשטח שנקרא בפי תושבי רחובות הר החול, בגלל גבעת חול שהתנשאה במקום, ושהכבידה את התנועה למושבה וממנה. חלק מן השטח, המשתרע מתחנת הרכבת ועד רחוב הנשיא הראשון ודרך יבנה כיום, קנה משה סמילנסקי, והשלימה את הרכישה כאמור 'קרן קיימת לישראל'. במימונה של 'קרן היסוד' הונחו שם יסודות לתחנה חדשה,¹⁶ ובשנת 1932 הוקמה על קרקעות 'קרן קיימת לישראל' התחנה לחקר החקלאות' – התחנה המרכזית למחקר חקלאי בארץ-ישראל. בשנת 1934 נבנה בסמוך לתחנת המחקר 'מכון זיו', ובשנת 1949 נחנך במקום מכון ויצמן למדע. בשנת 1963 הוקם מצפון למכון 'המרכז לחקר ההתיישבות', ואת מקומו של הר החול תפסה קריית המדע של רחובות. במקביל לבנייתה של תחנת הניסיונות המרכזית ברחובות תכנן וילקנסקי את התחנות האזוריות, ובשנת 1926 הציע להקימן בשישה אזורים בארץ-ישראל, שונים זה מזה בקרקעותיהם ובאקליםם: בהרי ירושלים, בעמק יזרעאל, בעמק הירדן בסביבת הכינרת, בעמק הירדן בסביבת יריחו, בגליל העליון ובנגב. התחנה המרכזית ביפו (ואחר כך ברחובות) צריכה הייתה לשמש גם את השפלה והרי שומרון. את רעיונותיו פרסם במפה שכותרתה 'סכימה לסידור הקיים והמקווה של מקומות הנסיונות וההדרכה' (נספח א). במפה הוצגו שני מקומות מרכזיים, סניפים ותחנות הדרכה.¹⁷

16 וילקנסקי, תיכון החקלאות (לעיל, הערה 8), עמ' 12; 'רייכרט, 'מפעלו של וולקני', הנ"ל (עורך), ספר הפקולטה לחקלאות, ירושלים 1949, עמ' 264.

17 דין וחשבון ראשון לתקופת חמש שנות פעולה, תל-אביב תשרי תרפ"ז, אצ"מ, A210/21.

הפיצול והפיזור שאפיינו את התחנה המרכזית והגישה שיש להקדים את המחקר המשקי להתיישבות, הם שזירזו את הקמתה של חוות־מרדכי. החווה הוקמה בשנת 1935 בגוש אדמות קוביבה, על אדמות שבבעלות 'קרן קיימת לישראל', ממערב למושבות הוותיקות רחובות ונס־ציונה.

חוות־מרדכי

בשנת 1935 מסרה 'קרן קיימת לישראל' לתחנת הניסיונות החקלאית המרכזית שברחובות כ־1,000 דונם¹⁸ להקמת חוות־בת. על פי התכנית עתידה הייתה החווה להיבנות בראש גבעת אל־פֶן (התנור), בגובה 28 מ' מעל פני הים, ולכלול רפת לשישים פרות, מבני מגורים למנהל התחנה ולעובדים, מבנים שישמשו למעבדות החלב והמחקר במקנה ושטחי מרעה ופלחה. באפריל 1935 נקבע שהחווה תיקרא על שם מרדכי, לזכרו של יוזם החווה, שנפטר באותה שנה, ושהיה אחיו של יצחק וילקנסקי.¹⁹



מרדכי וילקנסקי

מרדכי וילקנסקי (אלעזרי־וולקני, 1885–1935) עלה לארץ־ישראל יחד עם אחיו יצחק בשנת 1908. בשנים 1921–1935 ניהל את היחידה לגידולי פלחה, תחילה בכך־שמן ואחר כך ברחובות. בשנים אלה פיקח על ניסיונות שדה שנערכו באזורים שונים: בדגניה, במרחביה ובשנת 1926 גם באדמת ג'בתא (קיבוץ גבת). בג'בתא הוקמה תחנה ונעשו בה ניסיונות בגידולי שדה בקרקעות כבדות. בשנות השלושים הייתה תחנה זו אתר

הניסיונות העיקרי לגידולי פלחה בארץ־ישראל. בשנת 1932, לאחר שהוקם המרכז ברחובות, החל מרדכי לפעול לייסוד תחנת מחקר שתהיה קרובה לתחנה המרכזית ברחובות. תחנה זו אמורה הייתה לשלוט על שטחים נרחבים, ובהם טיפוסי קרקע שונים, ולא להיות מוגבלת בהשקיה. בתחנה זו קיווה לבחון גידולי פלחה, בעיקר למרעה – כדי לקדם את פיתוח משק החלב – גידולי שדה בהשקיה, מטעי הדר ועצים סוב־טרופיים. באותה עת נודע לו על אחיזה של 'קרן קיימת לישראל' באדמות קוביבה הסמוכות לרחובות.

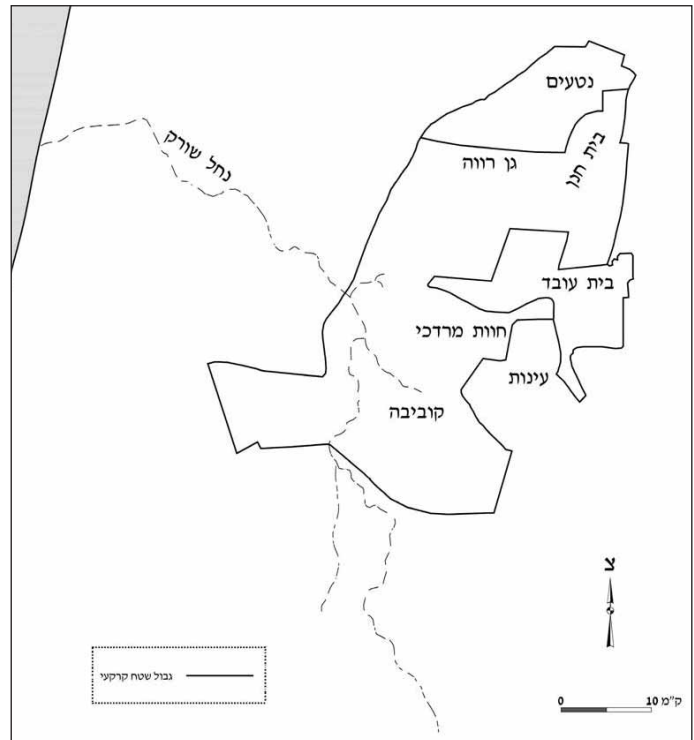
18 גודל השטח שנועד לתחנת הניסיונות בחוות־מרדכי אינו ברור. בתכתובת בין מנהל מרקעי ישראל למחלקת ההתיישבות בשנת 1953 על העברת קרקעות חוות־מרדכי למושב בית־חנן מדובר ב־1,500 דונם. ראו למשל: מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית אל 'ו' ויץ, 'קרן קיימת לישראל', 17 בנובמבר 1953, אצ"מ, KKL5/22107; המחלקה להתיישבות חקלאית של הסוכנות היהודית אל ויץ, 'קרן קיימת לישראל', 1 באפריל 1954, שם. במכתב מ־10 בפברואר 1957 המפרט את רכוש הסוכנות היהודית בשנת 1957 מדובר בשטח של 917 דונם. ראו: אצ"מ, KKL5/23725. במכתבים משנת 1943 צוין שטח של 890 דונם. ראו: צ' גת אל מחלקת ההתיישבות, 1 באפריל 1943, אצ"מ, A402/239. לפי הרשות המוניציפלית, מועצה אזורית גן־רווה, השטח המסומן בגוש חוות־מרדכי גודלו 1,102 דונם. ראו: ע' עמית ות' טוכלר, 'קשרי גומלין בין יזמה פרטית להון ציבורי במקרה של חוף יהודה', ציון, סט (תשס"ד), עמ' 453; ז' ליפשיץ (ליף), 'דו"ח ההתיישבות היהודית', 25 בספטמבר 1936, אצ"מ, A402/404.

19 במסמכים השונים המתעדים את סיפורה של חוות־מרדכי ניתנו לה מגוון שמות: חוות־מרדכי (קוביבה), כפר־מרדכי, תחנת הניסיון קוביבה, חוות הניסוי, תחנת הניסיון עיינות, תחנת הניסיון העברית שליד עיינות. החומר הניסיוני שהשאיר מרדכי וילקנסקי פורסם לאחר פטירתו בידי 'קוסטרינסקי וש' הורביץ. קוסטרינסקי גם סיכם את מחקריו ואת ניסיונו האישי במאמרים רבים ובשתי מונוגרפיות שהציגו את גידולי הדגן החשובים בישראל: מ' אלעזרי־וולקני, חיטה, שעורה, שבלת־שועל, 1948–1966, א-ב, 'קוסטרינסקי (עורך), רחובות תשכ"ז; הנ"ל, מחקרים בשדות הבעל, רחובות תש"ד.

בשנת 1929 השלימה 'קרן קיימת לישראל' רכישה של גוש קרקעות באדמות קוביבה, ממערב למושבה נס־ציונה. הקרקעות, ששטחן 5,657 דונם, יועדו להקמת מושבי פועלים שעתידיים היו להתבסס על חקלאות אינטנסיבית שהענף העיקרי בה הוא פרדסים (נספח ב). ואכן חלק מהאדמות נמסרו לבית-חנן, מושב שהוקם באותה שנה על ידי גרעין מייסד מבולגריה, וחלק אחר יועד למושבים נטעים ובית-עובד, שהיו חלק מתכנית התיישבות האלף.²⁰ בשנת 1930 מסרה 'קרן קיימת לישראל' 357 דונם בגוש קוביבה להקמת מוסד להכשרה חקלאית לנשים – משק הפועלות 'עיינות'. ובשנת 1934 החל משא ומתן בין נציגי 'קרן קיימת לישראל' להנהלה הציבית, שהייתה ממונה על תחנת הניסיונות החקלאית ברחובות ועל מחלקותיה, על הקצאת למעלה מ-1,000 דונם מאדמות קוביבה להקמת חוות ניסיונות שתהיה סמוכה – הן גאוגרפית הן ניהולית – לתחנה המרכזית.

אדמות קוביבה התאימו לתנאים שקבעו האחים וילקנסקי, יצחק ומרדכי: השטח היה קרוב לתחנה המרכזית; הוא התאפיין במגוון טיפוסי הקרקע; היה סמוך למוסד חינוכי ולמושבים שזקקו להדרכה; והיה קרוב לכוח עבודה – פועלים שהתגוררו בנס־ציונה ומתיישבים בבית-חנן, בנטעים ובבית-עובד שחיפשו דרכים להשלים את הכנסתם ולבנות בכספים אלה את משקיהם.

בשנת 1935 נחתמה העסקה, והחלו להניח יסודות לרפת החלב ולבתי הרפתנים, תוחמו חלקות קרקע לסוגי הגידולים השונים, וניטעו ברושים וכן שדרת קזוארינות שהוליכה מהדרך



החלוקה היישובית בגוש הקרקעות שנרכש באדמות קוביבה

הראשית לחווה. בשנות הארבעים והחמישים שימשה חוות-מרדכי שדה ניסיונות מרכזי לגידול בקר לחלב, גידול עגלות, פלחה, ירקות, מטעים (ביניהם מטעים סוב־טרופיים). במחקרים רבים שפורסמו בירחון החקלאי 'השדה' משנת 1940 ועד 1956 דווח על ניסויים שנערכו בחוות-מרדכי, למשל: השפעת הזנת הפרות על תנובת החלב; אקלום זנים של עגלים; בדיקות של מכונות חליבה מדגמים שונים; דרכי טיפול במחלות בעדר פרות ועגלים; הזרעה מלאכותית בבקר; ניצול פסולת מזון, בעיקר

20 תכנית זו ביקשה לקדם את התיישבותם של פועלים, והתבססה על מספר תנאים: הקטנת החלקה החקלאית ביחס למקובל עד אז (במקום 50-100 דונם, המתאימים לחקלאות בעל - 10-20 דונם, המתאימים לחקלאות אינטנסיבית-מתמחה), השתתפות המתיישב ברכישת הקרקע ובביסוס המשק ושינוי בגישה המשקית – התבססות על ענף מרכזי, בעיקר מטעים. בשלבים הראשונים, במחצית השנייה של שנות העשרים של המאה העשרים, תוכנן ליישב 1,000 משפחות, ומכאן השם התיישבות האלף. אך בסופו של דבר יושבו בשנות השלושים 437 משפחות.

קליפות תפוזים למספוא; שיטות לגידול מרכיבי מספוא. בסקירות שנתיות של פעילות 'התחנה לחקר החקלאות' ברחובות הרבו לתאר ניסויים בזני עגבניות, בסלק סוכר, במספוא ובקנה סוכר שנעשו בחוות-מרדכי. בסקירות אלה דווח גם על ניסיונות לגדל בחוות-מרדכי שיחי מנתה לתעשיית שמן מנתה, זנים של בוטנים שגבעוליהם ועליהם יכולים לשמש חציר לבקר, זנים של מספוא, זני אבוקדו, גידולי טבק וקפה, וכן על ניסיונות בשיטות השקיה ועוד ועוד.²¹

במשך כעשרים שנה פעלה החווה, ומלבד היותה תחנה לניסיונות חקלאיים הייתה מקום מגורים לרפתנים ולמשפחותיהם, לפועלים הקבועים והזמניים, למתלמדים ולחברי המושבים הסמוכים שבאו למקום כדי ללמוד דרכים להשביח את משקיהם. כשפרצה מלחמת השחרור חששו מנהלי החווה מפגיעה בה – במגורים, במעבדות וברפת – וחפרו תעלה שנועדה לעצור את הטנקים של הצבא המצרי, אם יגיע עד שערי החווה. כשהסתיימה המלחמה החלה החווה לאבד ממרכזיותה. עד שנת 1953 עדיין עיבדו את מטעיה, אך בה בעת החלו במשא ומתן על חלוקת הקרקע ומסירתה למוסד החינוכי 'עיינות' ולמושב בית-עובד.

אחרית דבר

בשנת 1951 חל שינוי במעמדה של 'התחנה לחקר החקלאות' ברחובות ובעקבות כך גם בסניפיה. עד אותה שנה הייתה הסוכנות היהודית ממונה על התחנה, ומאותה שנה עברה התחנה לרשות ממשלת ישראל, ובחסותו של משרד החקלאות הפכו עובדיה לעובדי מדינה. משרד החקלאות ניסה תחילה לאחד את החינוך החקלאי, את המחקר ואת ההדרכה, אלא ש'התחנה לחקר חקלאות' דרשה לשמור על עצמאותה, והצליחה בכך באופן חלקי. באותה שנה שינתה את שמה ל'מכון וולקני לחקר החקלאות', לכבוד מייסדה יצחק וילקנסקי (אלעזריי-וולקני).

בשנת 1952 החליט משרד החקלאות לכנס את מחלקות המחקר ולקבען תחת קורת גג אחת ברחובות. במסגרת היערכות זו נקבע כי תיסגר תחנת המחקר בקוביבה (חוות-מרדכי), ומערך הניסויים, הרפת והעובדים יועברו לבית-דגן. מכיוון שהחווה התנהלה כמו יישוב קטן, הביטול לא היה מירי, ועד שנת 1963 הוסיפו להתגורר בחוות-מרדכי מספר משפחות, והן עסקו בפינוי המתקנים ובעיבוד המטעים. באמצע שנות השישים ננטשה החווה סופית. בשנים 1953–1963 התנהל משא ומתן מייגע בין המחלקה להתיישבות בסוכנות היהודית, שביקשה לקבל את קרקעות חוות-מרדכי להשלמת

21 חוות-מרדכי וניסיונות חקלאיים שנעשו בה הוזכרו פעמים רבות בעיתון 'השדה' משנת 1940 ואילך. ראו למשל: 'מרקס, רתמת עבודה פשוטה לפרות', השדה, כה (תש"ה), עמ' 20–21; מ' וולקני, 'ההצלחות והכישלונות בביעור מחלת השחפת בעדר התחנה לחקר החקלאות בחוות מרדכי', שם, כח (תש"ח), עמ' 353; הנ"ל וח' שינדלר, 'מיצוי ואי מיצוי העטין בחליבה במכונת חליבה', שם, עמ' 311; ח' נוימרק, 'החליבה המכנית', שם, כט (תש"י), עמ' 211; ח' אופנהיימר, 'תוצאות ניסוי בזני עגבניות', שם, כח (תש"ח), עמ' 233. חוות-מרדכי הוזכרה גם בעיתון לרפואה וטרינרית שיצא לאור בשנות החמישים. ראו למשל: 'י' וולקני וח' נוימרק, 'מתכונת ויטמין A והקרטון בבקר בישראל', עיתון רפואה וטרינרית, יב, א (תשט"ו), עמ' 24–26. וכן הוזכרה בסקירות השנתיות של פעילות 'התחנה לחקר החקלאות' ברחובות. ראו למשל: 'גידול בהזנת בעלי חיים', 'אלעזריי-וולקני (עורך), סקירה על פעולות התחנה לחקר החקלאות ברחובות לתקופת השנים ת"ש-תש"ו (1940–1947), רחובות תש"ז, עמ' 13, 24–25.

משבצות קרקעיות לאיכרים בבית-עובד, לבין 'קרן קיימת לישראל', בעלת הקרקע. הקרקעות חולקו לבסוף, אך מתקני החווה נותרו בשימונם – שיני הזמן נוגסות בהם, ולמרות הבולטות הנופית שלהם, אין מי שיעצור, יתהה וינסה לשמר תופעה ייחודית זו.

את זכרו של יצחק וילקנסקי (אלעזרי-וולקני) הנציחו ב'מכון וולקני לחקר החקלאות', אלא שהענקת השם למכון המחקר אין בה כדי לייצג את תפיסת עולמו וגם לא את שני אחיו שנשאו את השם אלעזרי-וולקני. אשר לתפיסת העולם, יצחק אלעזרי-וולקני דרש לפזר את המחקר, לבחון את ייחודו של כל אזור בארץ-ישראל ולחזק את הקשר בין המחקר החקלאי לבין צורכי המתיישבים בכל אזור. גישה זו סימלו התחנות האזוריות. ואשר לאֶחיו, רק מעטים ידעו שהכינוי אלעזרי-וולקני נקשר בשתי דמויות נוספות: מאיר אלעזרי-וולקני, מורה וסופר ופעיל במוסדות ציוניים בארץ-ישראל, ומרדכי אלעזרי-וולקני, אגרונום שהתמחה בגידולי שדה, בעיקר בגידולי פלחה, שאינם זקוקים להשקיה סדירה. אך למרדכי עדיין קיים 'סוכן זיכרון' – השרידים של חוות-מרדכי: מבנה בטון יצוק סביב באר מים, מגדל מים, שלוש סככות של מפעל העגלים ושני בניינים ששימשו למעבדות ולמגורים.

תיעוד השרידים וחשיפת תולדותיהם מחזירים להם לא רק את כבודם אלא גם את חיותם. והלוואי שיימצא מי שיכיר בחשיבותם לתולדות המחקר החקלאי וההתיישבות בארץ-ישראל, ידאג לשימורם וישלבם בתכניות הפיתוח המקודמות באזור.